

श्रीमद् दासबोधाच्या अभ्यासाची दिशा

- सुनिल चिंचोलकर

बी.कॉम. १२वर्षे सज्जनगड येथे व्यवस्थापन. ३० पुस्तके प्रकाशित. शिवचरित्र, ज्ञानेश्वरी, दासबोध, गीता
वगैरे प्रवचन. समर्थ व्यासपीठाचा समर्थ पुरस्कार व समर्थ संस्थानचा पुरस्कार प्राप्त.

प्रास्ताविक -

समर्थ रामदासांनी देह ठेवताना आपल्या ग्रंथासंबंधी शिष्यांना सांगितले होते. 'नका करू खटपट । पहा माझा ग्रंथ नीट । जेणें सायोज्यतेची वाट । गवसेल की ॥' कोणता ग्रंथ पाह्याचा ? तर ग्रंथराज दासबोध. कसा पाह्याचा ? तर नीट. आणि नीट पाहण्याचे तंत्र समर्थांच्याच भाषेत 'वीस दशक दोनसें समास । साधके पहावे सावकासा विवरता विशेषा विशेष । कळो लागे ॥' याचा अर्थ घाई - गर्दीने वाचून टाकणे समर्थांना मान्य नाही. अर्थांतर पाहिल्यावीण श्रवण करण्याला समर्थ श्रवण म्हणत नाही. अशा श्रोत्याला ते मनुष्यरूपी पाषाण म्हणतात. म्हणून समासांचे वाचन सावकाश व्हावे. त्याचे विवरण व्हावे.

मी सज्जनगडावर राहत होतो तेव्हा आम्ही सर्व रामदासी साधक मंडळी दुपारी एक तास दासबोधाचे सामुदायिक वाचन, चिंतन करित होतो. त्या वेळी आमच्या समोर ४ दासबोध असायचे. ल.रा. पांगारकर, के.वि. बेलसरे आणि आठल्ये या तिघांचे सार्थ दासबोध असायचे तर अनंतदास रामदासी यांचे दासबोध प्रवेश हा ग्रंथ असायचा. प्रथम एकजण एक ओवी वाचायचा. मग बाकीचे क्रमशः त्या ओवीचा बेलसरे, पांगारकर व आठल्ये यांनी दिलेला अर्थ वाचायचे. तिघांच्या अर्थामध्ये फरक आल्यास त्यावर चर्चा होवून नेमका अर्थ कोणता जास्ती योग्य वाटतो याची चर्चा होई. ज्या कूट ओव्यांचे विशेष विवेचन अनंतदास रामदासी यांनी दिलेले असेल त्याचे वाचन होई. अशा प्रकारे एका समासाची चर्चा ३-४ दिवस चालत असे. समास मोठा असल्यास ही चर्चा ७ - ८ दिवसही चाले. काही मंडळात सलग समास वाचतात आणि नंतर सलग अर्थ वाचतात ही पद्धत सदोष आहे. प्रत्येक समास आणि त्या त्या ओवीचा अर्थ लगेच ओवीनंतर वाचला जावा. म्हणजे कोणता अर्थ कोणत्या ओवीचा आहे ते कळायला मदत होईल. नुसता समासाचा अर्थ कळणें पुरेसा नाही.

प्रत्येक ओवीचा अर्थ त्याच्या मर्मासह समजला पाहिजे. एखाद्या ओवीचा अर्थ कुणी विचारला तर लगेच सांगता यावा. त्यालाच समर्थांनी विवरता विशेषा विशेष कळो लागें असे म्हटले आहे. त्यासाठी सातत्याने, मनापासून अनेक वर्षे दासबोधाचा अभ्यास चालू राहावा. प्रारंभी समर्थांना "तुझ्या दासबोधासी त्वा बोधवावे" अशी अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना करावी. समर्थांनी मनावर घेतले तरच त्यांच्या ओव्यांचे रहस्य ते तुम्हाला सांगतील. हा ग्रंथ समजावून घेणे, त्यानुसार आपल्या जीवनाला आकार देणे व मुक्त होणे हा हेतू मनात दृढ ठेवून ग्रंथाचा अभ्यास व्हावा. केवळ स्वाध्याय सोडवीणे, प्रवचनकार होणे, लोकांना समजावून सांगणे हा मर्यादीत हेतू नसावा. दासबोधाचा अभ्यास ही केवळ शैक्षणिक चळवळ ठरू नये किंवा शाब्दिक, साहित्यिक, वाङ्मयीन कसरत ठरू नये. पहिल्याच समासात समर्थांनी जी फलश्रुती सांगितली आहे ती फलश्रुती दासबोध वाचनानंतर माझ्या वाट्याला यावी.

समासांच्या अभ्यासाचा क्रम :-

ग्रंथराज दासबोधाचा अभ्यास करताना संपूर्ण दासबोध क्रमशःच अभ्यासला पाहिजे असे नाही. सांप्रदायिक मंडळींनी असा आग्रह धरू नये. तसेच जो साधकाच्या भूमिकेतून रोज निवडक ओव्या नीट अर्थ समजावून घेवून जगण्याचा प्रयत्न करतो आहे त्याने पुन्हा रोज ठरलेले २ समासांचे वाचन केले पाहिजेच असे नाही. संपूर्ण दासबोध नीट समजावून घेणे हे ध्येय असावे व हे ध्येय ज्या मार्गाने लवकर साध्य होईल त्या पद्धतीने अभ्यास

करावा. समर्थांच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास 'अती सर्वत्र वर्जविं । प्रसंग पाहोन चालावें । हटनिग्रही न पडावे । विवेकी पुरुषे ॥' एकदा संपूर्ण दासबोध नीट समजावून घेतला म्हणजे मग रोज क्रमशः दोन समास सांप्रदायिक पद्धतीने वाचायला हरकत नाही.

समजावून घेण्याच्या दृष्टीने दासबोधातील २०० समासांची मी विषयसूची तयार केली असून भिन्न भिन्न विषयांचे काही गट तयार केले आहेत. जर एकाच विषयाचे सर्व समास एकत्र अभ्यासले तर समर्थांची त्या विषयाची संकल्पना नीट समजेल. त्या विषयाचा सर्वांगीण अभ्यास होईल. तेव्हा क्रमशः समासांचा अभ्यास न करता विषयवार समासांचे वाचन, मनन, चिंतन व त्याला पूरक दिलेल्या संदर्भ ग्रंथांचे वाचन याद्वारे अभ्यास चांगला होऊ शकेल. उदाहरणार्थ स्तवनाचे समास.

दासबोधातील पहिला दशक स्तवनाचा आहे. याखेरीज १६व्या दशकातील पहिले ७ समास स्तवनाचे आहेत. या १७ समासांचा एकत्र अभ्यास व्हावा. १६ व्या दशकात सुर्यपरिवारातील सात तत्वांचे स्तवन आहे. कवेश्वर स्तवनाचा ७ वा समास अभ्यासून झाला की लगेच १४ व्या दशकातील 'कवित्वकला' हा ३रा समास अभ्यासावा. म्हणजे समर्थ धीट किंवा पाठ काव्य करणाऱ्यांना वंदन करित नाहीत तर प्रासादिक काव्य करणाऱ्या कवींचे स्तवन करित आहेत हे ध्यानी येईल. नरदेहस्तवनाचा १०वा समास अभ्यासत असतानाच देहदुर्लभ निरूपण (द.१८ स. ४) आणि देहेमान्य निरूपण (द.१९ स.५) हे समासपण अभ्यासावेत. या तिन्ही समासात समर्थांनी नरदेहाची दुर्लभता, त्याची उपयुक्तता आणि त्याची सार्थकता सांगितली आहे.

दासबोधातील द.१२ स.१ मध्ये नेटक्या प्रपंचाचे वर्णन आहे तर संपूर्ण तिसरा दशक फाटक्या प्रपंचाचे वर्णन आहे. तेव्हा द. १२ स.१ आणि ३ रा दशक एकत्र अभ्यासता येईल. तिसऱ्या दशकात मृत्युनिरूपण या ९ व्या समासाला जोडून देहांत निरूपण (द.७ स.१०) देहांतनिरूपण (द.९ स.८) वाचावा. म्हणजे हे तिन्ही समास मृत्युसंबंधीचे आहेत. तिन्हींच्या एकत्र अध्ययनाने समर्थांची मृत्यू ही संकल्पना स्वच्छ व स्पष्ट व्हायला मदत होते. समर्थांचे एक वैशिष्ट्य या ठिकाणी लक्षात येते. मृत्यू निरूपणाचे ३ समास असले तरी त्यात विषयांची पुनरावृत्ती नाही. प्रत्येक समासाचा आयाम निराळा आहे. द.३ स.९ मध्ये मृत्युची अटळता सांगितली आहे, तर द. ७ स.१० मध्ये मृत्यू कसा यावा किंवा मरणाला सामोरे कसे जावे ते सांगितले आहे. द.९ स.८ मध्ये सामान्य माणसाचा मृत्यू व साक्षात्कारी संतांचा मृत्यू यातील मूलभूत फरक सांगितला आहे. म्हणजे मृत्यूच्या तिन्ही समासात वेगवेगळ्या बाजू दिल्या आहेत. चातुर्यलक्षणाचे दासबोधात ३ समास आहेत. (द.१४ स.६, द.१५ स.१, द.१५ स.६) पण या तिन्ही समासांचे प्रतिपादन भिन्न भिन्न आहे. राजकारणाचे ४ समास आहेत. पण ४ ही समासांचे प्रतिपाद्य विषय भिन्न आहेत. १८/६ या समासाचे नाव उत्तमपुरुष असले तरी तो समास राजकारणाचाच म्हणजे अफझलखान वधासंबंधीचा आहे. तर द.१९ स.७ या समासाचे नाव उपाधीलक्षण असले तरी राजकारणाची उपाधी कशी सांभाळावी याचे त्यात विवेचन आहे. ११/५ आणि १९/९ या समासांचे नांव राजकारण असेच असून त्यात महत्त्वाच्या राजकीय सूचना दिल्या आहेत.

स्तवनाच्या दशकासाठी 'मला दासबोधीच लाभेल बोध 'हे मी लिहिलेले पुस्तक संदर्भ ग्रंथ म्हणून वाचावे तर राजकारणाच्या विवेचनासाठी "दासबोधातील कर्मयोग" हे माझे पुस्तक अभ्यासावे. या खेरीज प्रा. प्रभाकर पुजारी यांच्या "सामर्थ्य योगी रामदास" या पुस्तकातील समर्थांचे राजकारण हे प्रकरण अभ्यासावे. या खेरीज डॉ. शं.दा. पेंडसे आणि स.ख. आळतेकर यांच्या

समर्थ चरित्रातही 'समर्थांचे राजकारण' या नावाची विस्तृत प्रकरणे आहेत. दासबोधातील राजकारणाचे चारही समास अभ्यासताना वर उल्लेखिलेले चारही ग्रंथ संदर्भ म्हणून वाचले तर समर्थांची राजकारण संकल्पना तत्कालीन घटनांसह संपूर्ण ध्यानी येईल. त्या विषयाला न्याय दिल्याचे आपणास समाधान मिळेल.

दासबोधातील भक्तिमार्ग -

समर्थ हे संत असल्याने 'भक्तिचेन योगे देव । निश्चये पावती मानव । ऐसा आहे अभिप्राव । इये ग्रंथी ॥' असे ते पहिल्याच समासात म्हणतात. दासबोधामध्ये भक्तिमार्गाचे २९ समास आहेत ते पुढीलप्रमाणे -

संपूर्ण ४ था दशक म्हणजे १० समास, द.५ स.१, द.५ स.४, द.६ स.१, द.८ स.१, द.६स.७, द.१० स.७, द.११ स.२, द. १२ स.३, द.१६ स.९, द.१८ स.१ हे सर्व समास भक्तिमार्गाचे आहेत. चौथा दशक नवविधा भक्तीचा आहे. त्यातील श्रवण, कीर्तन व आत्मनिवेदन भक्तीचे समास अन्यत्र आढळतात ते एकत्र अभ्यासणे हिताचे ठरेल. श्रवणभक्ती द.४ स.१, द.७ स.९, द.१७ स.३, द.१८ स.९, द.१८ स.१०, द.७ स.९, या सहा समासात सांगितली आहे. तर कीर्तनभक्ती द.४ स.२, द.१४ स.४, द.१४ स.५, द.१७ स.४ या चार समासात सांगितली आहे. हे सर्व समास एकत्र अभ्यासले म्हणजे श्रवण आणि कीर्तन हे दोन विषय वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून अभ्यासले जातात. आत्मनिवेदनभक्ती द.४ स.९ आणि द. १२ स.५ या दोन ठिकाणी आढळते. हे दोन्ही समास एकत्र अभ्यासावेत. भक्तिमार्गाचे हे २९ समास एकत्र अभ्यासताना "दासबोधातील भक्तियोग हे माझे पुस्तक संदर्भ म्हणून वापरावे. या खेरीज डॉ. शंकर अभ्यंकर व डॉ. द.वा. पंडीतराव यांनी समर्थांच्या भक्तिमार्गावर चांगली पुस्तके लिहीली आहेत ती पण वाचावी. पंडीतराव यांनी खास चौथ्या दशकावर पुस्तक लिहिले असून ते पुस्तक गुळवणी महाराजांच्या मठाने छापले आहे. या खेरीज "दासबोधात प्रयत्नवादाचे ३ समास आहेत. द. ११ स.३, द.१२ स.९, द.१९ स.७ हे तिन्ही समास एकत्र अभ्यासणे सोईचे ठरेल. ११/३ आणि १२ /९ मध्ये समर्थांनी प्रयत्नाची दिशा सांगताना आदर्श दिनचर्या सांगितली आहे.

लक्षणांचे विविध समास -

श्रीमद् दासबोधाचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे चागल्या आणि वाईट लक्षणांचे विविध समास. अशा समासांची संख्या चक्क ४० आहे. म्हणजे एक पंचमांश दासबोध सद्गुण आणि दुर्गुण यांच्या यादीने भरलेला आहे. समर्थांचा ठाम सिद्धांत होता

अवगुण सोडीता जाती । उत्तम गुण अभ्यासीता येती ।

कुविद्या सांडोनि सिकती । शहाणे विद्या ॥

मूर्खपणा सोडता जाते । शहाणपण सिकता येते ।

कारभार करीता उमगते । सकळ काही ॥

जर सद्गुणांचे समास एकत्र अभ्यासले आणि दुर्गुणांचे समास एकत्र अभ्यासले तर कसे वागावे व कसे वागू नये हा मुद्दा डोक्यात पक्का बसेल. यातून समर्थांना अपेक्षित चारित्र्य निर्माण होईल.

अ) दासबोधातील सद्गुणांचे समास - द.२ स.२, द.२स.४, द.२स.७, द.२स.८, द.२स.९, द.५स.२, द.५ स.३, द.५स.८, द.५स.९, द.५स.१०, द.८स.९, द.११स.६, द.११स.९, द.११स.१०, द.१२स.२, द.१२स.१०, द.१३स.१०, द.१४स.१, द.१४स.६, द.१४स.७, द.१५स.१, द.१५स.२, द.१५स.३, द.१५स.६, द.१८ स.२, द.१८स.३, द.१८स.७, द.१९स.१, द.१९स.२, द.१९ स.४, द.१९ स.६ हे सर्व समास उत्तम लक्षणांचे आहेत.

ब) दासबोधातील दुर्गुणांचे समास - द.२ स.१, द.२ स.३, द.२ स.५, द.२ स.६, द.२ स.१०, द.५ स.७, द.८ स.६, द.१७ स.१०, द.१८

स.५, द.१९ स.३, ३० समास उत्तम लक्षणांचे म्हणजे दैवी संपत्तीचे तर १० समास अधम लक्षणांचे म्हणजे आसुरी संपत्तीचे आहेत. "दासबोधाचे मानसशास्त्र" हे माझे पुस्तक यासाठी संदर्भ ग्रंथ म्हणून वाचावे. या ४० समासांचे जोडीला भगवद्गीतेतील १६ आणि १७ हे २ अध्याय अभ्यासावे. १६ व्या अध्यायावर प्र.ग. सहस्रबुध्दे यांनी "जीवनमूल्ये भाग १ ते ३" हे ३ पुस्तक लिहिली असून ती प्रत्येकांना अवश्य वाचावे. दैवी संपत्ती आत्मसात करावी व आसुरी संपत्ती टाकून द्यावी. समर्थ प्रत्यक्ष आचरणाला अभ्यास असे म्हणतात.

दासबोधातील ज्ञानमार्ग -

श्रीमद् दासबोधातील सुमारे ८५ समास म्हणजे जवळ जवळ निम्मा दासबोध ज्ञानमार्गी समासांचा आहे. तुम्ही भक्त असा, ज्ञानी असा वा कर्ममार्गी असा. विवेक आणि वैराग्य ही संपदा अनिवार्य आहे. द.३ स.१०, द.१२ स.४, द.१२ स.७, द.१४ स.२, द.१९स.१० या पाच समासात विवेक वैराग्याचा विषय आला आहे, तेव्हा हे पाचही समास एकत्र अभ्यासणे जरूरीचे आहे. ज्ञानमार्गी समासाचे मी ६ गट पाडले आहेत ते असे -

१. मायाब्रह्माचे समास -

६/२, ६/४, ६/५, ७/२, ७/३, ७/४, ९/२, ११/८, १३/९, १४/९, १४/१०, १५/४, १५/५, १६/८, १७/६, २०/४, २०/६, २०/७, २०/१० हे सर्व समास एकत्र अभ्यासले तर मायाब्रह्म ही संकल्पना स्वच्छ आणि स्पष्ट होईल.

२. पंचीकरणाचे समास - ८/४, ८/५, १७/८, १७/९ यात तत्त्वज्ञाडा, तत्त्वनिरास, मायेचा हिशेब असलेली ८२ नाशिवंत तत्त्व दिली आहेत.

३. उत्पत्ती कशी झाली ? ६/३, ६/६, १०/४, १२/६, १३/३, १३/५, १५/९, २०/२.

४. प्रलय कसा होतो ? ६/८, १०/५, १३/४

समर्थांना विवेक प्रलयात विशेष रस होता. गट ३-४ एकत्र अभ्यासले म्हणजे उत्पत्ती व प्रलय ही संकल्पना स्पष्ट होते.

५. सारासार विचाराचे समास - ६/९, ११/४, १३/२ हे ३ आहेत तर १३/१ मध्ये आत्मानात्मविवेक सांगितला आहे. २०/१ मध्ये पूर्णापूर्ण, १०/९ मध्ये प्रकृती पुरुष, १०/१० मध्ये चळ अचळ तर १७/२ मध्ये शिवशक्तीचे विवेचन आहे. समर्थ अद्वैतवादी होते. पण ते ईश्वर निर्मित द्वैत कसे स्वीकारतात ते या सर्व समासावरून लक्षात येईल.

६. अद्वैत बोधाचे समास - ५/५, ५/६, ६/१०, ७/१, ७/५, ७/६, ७/७, ८/२, ८/३, ८/७, ८/८, ८/१०, ९/१, ९/३, ९/४, ९/५, ९/६, ९/७, ९/९, ९/१०, १०/१, १०/२, १०/३, १०/६, १०/८, ११/१, ११/७, १२/८, १३/६, १५/७, १५/८, १५/१०, १६/१०, १७/१, १७/५, १४/८, १७/७, १८/८, २०/३, २०/५, २०/८, २०/९, १३/७, १३/८.

हे सर्व समास एकत्र अभ्यासल्यास समर्थांचा वेदांत विचार पचनी पडेल. त्यासाठी डॉ. श्री. द. देशमुख यांची दासबोध चिंतनिका, तसेच त्यांची विविध उपनिषदावरील ओवीबद्ध पुस्तके संदर्भासाठी वापरावी. पंचीकरणासाठी त्यांचे आत्मषट्क किंवा निर्वाणषट्क पाहावे. दासबोधातील ज्ञानयोग हे माझे पुस्तकही उपयोगी पडेल.

अशा पद्धतीने केलेला दासबोध अभ्यास साधकाला निश्चित मोक्षाच्या दिशेने घेवून जाईल. कै. शंकर श्रीकृष्ण देव यांचे समर्थ हृदय आणि कै. ल.रा.पांगारकर यांचे समर्थ संजीवनी हे दोन ग्रंथही साधकांनी अवश्य वाचावे. त्यांची मांडणी अप्रतीम असून अभ्यासाची दिशा स्पष्ट करणारी आहे.

- स.भ.श्री. सुनीलजी चिंचोलकर,
अजिंक्यनगर हिंगणे खुर्द,
पुणे - ४११ ०५१